

Gönderim Tarihi: 13.05.2023

Kabul Tarihi: 14.11.2023

ERKEN DEMİR ÇAĞ'DA PASİN OVASI'NDA ÖNEMLİ BİR DİAUEHİ ÜLKESİ: BALTULHİ

A Significant Diauehi Country in the Pasin Plain in the Early Iron Age:
Baltulhi

Yavuz GÜNAŞDI

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
gunasdi@atauni.edu.tr.

ORCID ID: / 0000-0001-7955-3756

İshak KÜÇÜKYILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi., Artvin Çoruh Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm
ishakkucukyildiz@hotmail.com.

ORCID ID: : 0000-0002-2720-9408

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Tarih boyunca birçok toplumun iskân ettiği ve bazı toplumların ise geçiş güzergâhında yer almış olan Pasin Ovası, birçok antik yazarın da eserlerine konu olmuştur. MÖ XIII. yüzyıldan itibaren bölgede çeşitli yerel beylikler hâkimiyet kurmuştur. Bunların en önemlilerinden biri de hakkında Asur ve Urartu yazıtlarından bilgi edinebildiğimiz Diauehi Krallığı'dır. Urartular, kuruluşunun ilk döneminden itibaren bölge ile ilgilenmeye başlayıp Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne seferler yapmışlardır. Diauehi Bölgesi'ne, Urartu kralları Minua ve Arğişti I'in seferler gerçekleştirdiğini yazıtlardan öğrenmekteyiz. Bu seferlerle ilgili bölgedeki yazıtlarda Diauehi'nin başkenti olarak gösterilen Şaşılı ve Kralı Utupurşi'den bahsedilmektedir. Yine yazıtlarda Diauehi Krallığı'na bağlı olan Şeşeti ülkesi, Zua, Haldiriulhi ve Baltulhi ülkelerinin adları zikredilmektedir.

Yukarı Aras Havzası'nda bulunan Pasin Ovası'nda, 25 yıldır gerçekleştirdiğimiz arkeolojik yüzey araştırmaları sonucunda 2018 yılında Karakale (Baldızı) Kalesini detaylı inceleme fırsatı yakaladık. Bu inceleme sırasında, Demir Çağ mimari özellikleri taşıdığı gözlemlenen kale, Baldızı köyü sınırları içerisinde yer almaktadır ve arkeolojik verileriyle dikkat çekmektedir.

Bu çalışmayla yazıtlarla da ismi geçen Diauehi'ye bağlı Baltulhi ülkesinin şimdiye kadar tespit edilememiş olan merkezi ve yeri bölge tarihine kazandırılmış, söz konusu kalenin Erken Demir Çağ'da yeri, önemi ve işlevi yeni teknolojik yöntemler kullanılarak açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diauehi, Urartu, Baltulhi, Kale, Demir Çağ.

Abstract

Pasin Plain, which has been on the transit route of nations throughout history, is a very important place where many ancient writers have made the subject of their works. Since the 13th century BC various local principalities have dominated the region. One of the most important of these is the Diauehi Kingdom, about which we can obtain information from Assyrian and Urartian inscriptions. Urartians started to be interested in the region from the first period of its establishment and made expeditions to the Northeast Anatolian Region.

We learn from the inscriptions that the Urartian kings Minua and Argišti I made expeditions to the Diauehi Region. In the inscriptions in the region about these expeditions, Şaşilu and its King Utupurşi, which is shown as the capital of Diauehi, are mentioned. Again in the inscriptions, the names of the country of Sheşeti, Zua, Haldiriulhi and Baltulhi, which are affiliated to the Diauehi Kingdom, are mentioned.

As a result of the archaeological surface research we have been carrying out for 25 years in the Pasin Plain in the Upper Aras Basin, we had the opportunity to examine the Karakale (Baldızı) Castle in detail in 2018. During this examination, the castle, which was observed to have Iron Age architectural features, is located within the borders of Baldızı village and attracts attention with its archaeological data. With this study, the center and place of the Baltulhi country, which was connected to Diauehi, whose name was also mentioned with inscriptions, has been brought to the history of the region. With this study, the place, importance and function of the castle in question in the Early Iron Age will be tried to be revealed by using new technological methods.

Keywords: Diauehi, Urartian, Baltulhi, Castle, Iron Age.

1. GİRİŞ

Pasin Ovası, kuzey ve güney Anadolu Dağları'nın Doğu Anadolu'da birbirine en çok yaklaştığı mevkii de yer almaktadır. Ovanın batısı Erzurum Ovası'ndan Deveboynu volkanik eşiği ile ayrılırken doğuda ise Çobandede Köprüsü yakınlarında Bingöl ve Pasinler çaylarının birleştiği yere kadar uzanır. Bu çayların birleşim noktası itibariyle Aras Vadisi'ne girilmektedir. Deveboynu ve Aras Vadisi arasında yer alan ovaya Pasinler Ovası denilmektedir. Doğu-batı doğrultulu uzanan Pasinler Ovası, 350 km²lik bir depresyon ovasıdır (Sür, 1961, s. 112). Pasinler Depresyon Ovası, kuzeyden Kargapazarı Dağları, güneyden de Palandöken Dağları'nın devamı olan Şahvelet Dağları ile sınırlandırılmıştır. Pasinler ilçesi, doğudan Köprüköy, güneyden Karayazı ve Tekman ilçeleri, kuzeyden Tortum ve Narman, batıdan Erzurum merkez ilçeleriyle çevrilidir. İlçe merkezi oldukça stratejik yol ağlarına sahiptir. Türkiye-İran transit karayolu ile Erzurum-Kars demir yolu ilçe merkezinden geçmektedir (Ünal, 1994, s. 1).

Pasin Ovası tarihi için Aras Nehri oldukça önem arz etmektedir¹. Aras Havzası, Yukarı Aras ve Orta Aras olarak ifade edilmektedir. Pasin Ovası, Yukarı Aras Havzası'nın içerisinde yer almaktadır. Nehrin kaynak noktası Bingöl ve Palandöken Dağları'dır. Pasin Çayı'nın kaynak noktası ise

¹ Aras Nehri, Bingöl Dağları'nın Erzurum il sınırları içerisinde yer alan bölümü olan kuzey yamaçlarındaki kaynaklardan doğarak Arpaçay ve Kura Nehirleriyle birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. Ülkemiz sınırları içerisindeki Erzurum ilini ve doğusunu kapsayan bölüm "Yukarı Aras Havzası" olarak tanımlanırken, Kars, Iğdır ve Ağrı illerini kapsayan bölüm ile Ermenistan'ın güney kesimi, Nahçıvan ve Kuzeybatı İran'ın bir bölümü "Orta Aras Havzası" olarak nitelendirilmektedir. Aras Havzası ve Pasin Ovası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Tuncel, 1991, s. 332-335; Özgül, 2011).

Kargapazarı Dağları'nda Yedigöller mevkiinde Ziyarettepe olarak nitelendirilen yerdir. Kargapazarı Dağları'ndan doğan gözelerden beslenerek gelen Aras Nehri, Çobandede Köprüsü'nün bulunduğu yerde Pasin Çayı ile bir araya gelerek Horasan ilçesine doğru akışını sürdürmektedir (Yalçınlar, 1951, s. 20-55; Saraçoğlu, 1956, s. 33; Özgül, 2011, s. 94 vd.; Ceylan vd. 2018).

Pasin Ovası ile ilgili antik çağ yazarları ve seyyahlardan da oldukça önemli bilgiler edinebilmekteyiz. Nitekim bunların en önemlilerinden birisi olan Ksenophon, MÖ 400 senesinde Phasianlar isimli bir boyun varlığı hakkında bilgi vermiş ve bölge halkları ile ilgili çeşitli değerlendirmeleri eserinde belirtmiştir (Ksenophon, 2011, s. 321, no: 6).

Aras Nehri ile ilgili Herodotos da çeşitli bilgiler vermektedir:

“Bazıları Aras Nehri'nin Tuna'dan büyük, bazıları küçüktür. Bir söylentiye göre, bu nehirde Midilli büyüklüğünde birçok adanın bulunduğu ve buralarda yaşayan insanların yazları topladıkları kökleri yerler ve mevsiminde kuruttukları meyvelerle yiyeceklerini kış için saklarlar. Kiros'un üç yüz altmış kanala böldüğü Diyale gibi Aras'ta Matienlerin ülkesinden çıkar. Bu nehirin kırk ağız vardır ve bunlardan bir tanesi, üzerinde çiğ balık yiyip ayı balığı derisi giyen insanların yaşadığı bataklık ve sazlığa akar. Geri kalan ağızları da Hazar Denizine dökülür” (Herodotos, 2019, no:201-203).

Aras Nehri hakkında Kamusu'l Âlâm'da şu şekilde bilgiler yer almaktadır:

“Aras'ın cereyan-ı menba'asından taa (Orad Abad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevki'i muhtelifesinde defa'atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir.17 km'lik mesafede 425 m aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hâsıl eder” (Şemseddin Sami: 1889 (1306), s. 72 vd.).

Eski Çağ'dan beri Aras Nehri ve onu besleyen kolların verimli Pasin Ovası'nı suladığı bilinmektedir. Su kaynakları açısından zengin bir bölge olması, bölgenin tarih boyunca verimli bir ova olmasını sağlamış ve zengin bitki örtüsüyle tarihin her döneminde insanların barınabilmesi için uygun şartlar sunmuştur.

Erzurum ve çevresinde gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda bölgenin Paleolitik dönemden itibaren yerleşim gördüğü anlaşılmıştır. Bu araştırmaların yoğunluk kazandığı Pasin Ovası'nda 1942 yılında Alot tarafından Pasinler ilçesine 11 km uzaklıktaki Yukarı Çakmak köyünün kuzeybatısındaki dere yatağında işlenmiş bazalttan bir alet bulunmuştur. Bu aletlerin yayımı Şenyürek tarafından yapılarak Paleolitik döneme

tarikhlendirilmiştir (Şenyürek, 1944, s. 349-352; Kökten, 1947, s. 223-239). Bölgeyle ilgili ilk bilgilerin edinilmesinde önemli katkısı olan Kökten, Pasinler Hamamderesi mevkiinde ve Erzurum-Artvin karayolu üzerinde, Tortum ilçesine oldukça yakın bir alanda bulunan Şıpşıp mağarasını Paleolitik Çağ'a tarihlendirmektedir (Kökten, 1953, s. 189; Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 69-70). Paleolitik Çağ'ın zorlu iklim şartlarının olumlu yönde değişmesiyle birlikte toplumsal yaşantıda da bir gelişimin hissedildiği dönem olan Neolitik Çağ'da Erzurum ve çevresinin yerleşim gördüğüne yönelik veri elde edilememiştir. Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı'nda Pasin Ovası'nın durumu, Erzurum ve çevresinde gerçekleştirilen Karaz (Koşay-Turfan, 1959, s. 349 - 413; Koşay, 1943, s. 165-169; Koşay, 1984, s. 14-15.), Pulur (Koşay, 1964, 5 vd.), Sos (Sagona-Erkmen-Sagona, 1999, s. 205 vd.; Sagona-Sagona, 2000, s. 143 vd.), Güzelova (Koşay-Vary, 1967, s. 1 vd.) Pasinler Kalesi (Erkmen-Ceylan, 2003, s. 17 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 297), Büyükdıç (Şenyurt, 2005, s. 10 vd.), Güllüdere (Şenyurt-İbiş, 2005, s. 7 vd.), Tetikom (Şenyurt-Ekmen, 2005, s. 10; Şenyurt, 2005, s. 10), Tasmator (Şenyurt, 2005, s. 11; Şenyurt, 2011, s. 7 vd.), Alaybeyi (Erkmen-Altunkaynak, 2017, s. 237 vd.; Erkmen-Altunkaynak, 2018, s. 171 vd.) kazıları sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrıca bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda çok sayıda Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağı merkezi tespit edilmiştir (Ceylan, 2008, s. 27 vd.; Ceylan, 2015; Dumlu-Bingöl, 2023, s. 291). Tunç Çağı'nda Yakınoğu'nun en uzun ömürlü ve en geniş yayılım gösteren kültürlerinden biri olan Karaz Kültürü'nün, yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde Pasin Ovası'nı da etkisi altına aldığı anlaşılmaktadır².

Bölge, MÖ III. bin yılda, Hurri Kültürü'nün³ yayılım alanı içerisinde

² Transkafkasya'dan Kuzey Suriye ve Filistin-Levant bölgesine, Van-Urmiye Havzası ve Azerbaycan'a ve iç Anadolu Bölgesi düzlüklerine kadar geniş bir alanda görülen kültüre birçok farklı isim verilmiştir.

³ Karaz Kültürü'nün terminoloji ve köken problemlerine dair birtakım önerilerde bulunan Afif Erzen, bu kültürü belli bir etnik grupla özdeşleştirme yoluna giderek kuzeyde, Transkafkasya'dan güneyde Kuzey Suriye'ye batıda Malatya-Elazığ Bölgesi'ne, ve doğuda ise Urmiye Gölü'ne değin yayılan bir alanda MÖ IV. binyıldan itibaren güçlü bir kültürel birliğin varlığını belirterek bu kültürün Asyanik bir millet olan Hurrilere ait olduğunu ve bundan dolayı ona "*Erken Hurri Kültürü*" adının verilmesinin daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Kültürün MÖ I. binyılda ortaya çıkan Urartu Krallığı'nın da kurulmasını sağladığını belirtmiştir. Erzen, bu kültürün köken topraklarını Transkafkasya'da arayan görüşlere karşı çıkararak onun Doğu Anadolu Bölgesi'nden doğarak kuzeyde Transkafkasya'ya, güneyde Kuzey Suriye'ye, doğuda ise Kuzeybatı İran'daki Urmiye Gölü'ne kadar yayıldığını kesin bir şekilde ileri sürmüştür (Erzen, 1992, s. 15 vd.).

yer almıştır (Burney- Lang. 1971, s. 30-31; Yiğit, 2005, s. 55 vd.; Bingöl, 2013, s. 116 vd.; Pehlivan, 1990, s. 162 vd.; Özgül-Söylemez, 2021, s. 2499). III. bin yılın sonlarına doğru Hurriler'in göçlerinin ardından bölgede II. binde, Hitit çivi yazılı metinlere göre Azzi ve Hayaşa adı verilen topluluklar hüküm sürmektedir. Azzi-Hayaşa Konfederasyonu, yazıtlarda şehir ^{URU}Azzi/Hayaşa ve ülke ^{KUR URU}Azzi/Hayaşa şeklinde kullanımıyla karşımıza çıkmaktadır (Monte-Tischler, 1978, s. 63 vd.). Hititler, III. Tuthaliya (MÖ 1410-1390), I. Şuppiluliuma (MÖ 1385-1345) ve II. Murşili (MÖ 1344-1306) devrinde Azzi-Hayaşalılar ile bir mücadele içerisine girmişlerdir (Pehlivan, 1984, s. 53; Pehlivan, 1991a, s. 28-39; Sevin, 2004, s. 104 vd.; Ceylan, 2015, s. 482). MÖ II. binde, Hitit çivi yazılı metinlerinde Hayaşalar'ın merkez bölgesinin Erzincan-Erzurum arasında yer alan alanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır (Ceylan, 2001, s. 68). Genel sınırlarını ise Azzi-Hayaşa'nın güneyinde İšuwa, batıda "Yukarı Ülke", kuzey batıda ise Kaşka oluşturmaktadır (Bozgun, 2020, s. 403).

MÖ XIII. ve IX. yüzyıllar arasında Asurlular, genişleme politikaları doğrultusunda Doğu Anadolu Bölgesi'nin zengin maden⁴ kaynaklarından ve stratejik konumundan yararlanabilmek için seferler düzenlemiştir. Bölgede bulunan yerel beylikler Asur ile başa çıkabilmek için bir araya gelerek MÖ XIII. yüzyılda Uruatri-Nairi Konfederasyonu'nu oluşturmuştur.

Bu konfederasyonu oluşturan topluluklar, Urartu Devleti'nin kuruluş aşamasını oluşturduğu için bu dönem "Urartu'nun Proto Tarihi" veya "Urartu'nun Arkaik Çağı" olarak ifade edilmektedir. Urartu Devleti'nin kuruluş evresi olarak nitelendirilen ilk aşamada büyük kabile beyleri güçlü liderlerinin önderliğinde birleşerek Urartu Devleti'ni meydana getirmişlerdir (Salvini, 1967, s. 32; Salvini, 1995, s. 32 vd.; Tarhan, 1978, s. 6 vd.; Tarhan, 1981, s. 285 vd.; Tarhan, 1982, s. 70 vd.; Bingöl, 2011).

Bu dönemdeki yerel krallıklardan biri olan Daya(e)ni-Diau(e)hi'nin⁵ lokalizasyonu bilim insanları arasında tartışmalara sebep olmuştur. Diauehi Krallığı'yla ilgili ilk bilgileri Asur kralı Tiglath-Pleser'in (MÖ 1115-1077) diktirmiş olduğu ve hüküm sürdüğü dönemdeki ilk beş yıl yaptığı faaliyetleri anlatan Prizma Yazıtı'ndan (Luckenbill, 1926, s. 80-82, no: 236) ve Yoncalı Yazıtından (Luckenbill, 1926, s. 219, no: 604) öğrenmekteyiz. Asur

⁴ Geniş bilgi için bkz. (Belli, 2000, s. 409-415; Belli, 2007, s. 29-45; Pehlivan, 1991, s. 33-37; Üngör, 2016, s. 956 vd.).

⁵ Daiæni ve Daiæne şeklinde Asur kaynaklarında geçen bu isimlerin Urartu yazıtlarında geçen Diauehi veya Diauhi(ni) ile aynı olduğu bilim insanları tarafından kabul görmektedir.

belgelerinde geçen Daya(e)ni ile Urartu kaynaklarında *Diauehi* topraklarının özdeşliği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Nihayetinde yazılıta farklılık gösteren bu iki yerin aynı olduğu fikri kabul görmüştür (Melikişvili, 1950, s. 26-42). *Diauehi*'nin lokalizasyonu konusunda fikir ayrılıkları vardır. *Diauehi*'nin konumu Salvini, Diakonoff, Lang, Burney, Pehlivan, Belli, Ceylan gibi bilim insanları tarafından değerlendirilmiştir. *Diauehi* Krallığı'nı, Erzurum ve Çoruh Nehri kaynaklarına kadar konumlandıran bilim insanları olduğu gibi Çoruh Havzası'ndan Karadeniz'e kadar geniş bir alana yayıldıklarını ifade eden araştırmacılar da vardır. Yukarıda adı geçen bilim insanları tarafından yapılan lokalizasyonlara göre *Diauehi* Krallığı, Erzurum'un doğusunda bulunan Pasinler ilçesini de kapsamalıdır (Diakonoff, 1951, s. 277; Melikişvili, 1960, s. 424; Pehlivan, 1991b, s. 29; Burney-Lang, 1971, s.136; Ceylan, 2017, s. 522 vd.) (Harita 1).

Diauehi/*Daya(e)ni* Krallığı'nın yoğun olarak Aras Nehri Havzası'nı kullanmış olduğu gerek yazıtlardan gerekse arkeolojik araştırmalardan anlaşılmaktadır (Ceylan, 2001, s. 68 vd.). *Diauehi* Krallığı'nın önemli toprakları arasında yer alan Pasin Ovası, ticaret yolları üzerinde yer almasının yanı sıra tarım ve hayvancılık açısından uygun şartlara sahip olmasından dolayı Eski Çağ'dan itibaren büyük güçlerin hâkimiyet kurmak istediği bir yer olmuştur. MÖ IX. yüzyılın sonlarına doğru Pasin Ovası, Urartuların, Çoruh Vadisi, Karadeniz Bölgesi ve Kafkaslara ulaşmalarını zorlaştıran bir yer olmuştur. Burada engel olarak gördükleri *Diauehi* Krallığı, Urartuların bu bölgeleri ele geçirmesini mecbur kılmıştır (Pehlivan, 1991b. s. 33). Urartular, Erzurum ve Pasin Ovası'nın verimli topraklarına ve zengin maden kaynaklarına sahip olmak için bölgeye sefer düzenlemişlerdir.

MÖ IX. ve VI. yüzyıllar arasında bölgeye seferlerini sürdüren Urartu Devleti, Kral I. Arğişti döneminde *Diauehi* yakınındaki dört küçük ülke kralının yerine EN.NAM memurlarını yerleştirmiştir (Sevin, 2004, s. 105; Belli, 1982, s.139-208; Çilingiroğlu, 1994, s. 62). Bu da bize *Diauehi* Krallığı'ndan ele geçirilmiş olan alanlarda Urartuların merkezden göndermiş olduğu EN.NAM adlı valiler aracılığıyla bölgeyi idare ettiğini göstermektedir (Melikişvili, 1960, s. 247-248; Van Loon, 1966, s. 14).

Van Kalesi kayalıklarının güneybatı köşesinde I. Arğişti mezarının cephesindeki yıllıklar, Horhor kronikleri şeklinde isimlendirilmiştir. Bu yazıtlardan Erzurum ve çevresine lokalize edilen *Diauehi* kabilesi ve Aras Nehri'nin kuzeyine I. Arğişti'nin askerî harekât düzenleyerek ele geçirilen alanlara kaleler yaptırdığı anlaşılmaktadır (Melikişvili, 1960, s. 247; Payne, 2006, s. 150-151). I. Arğişti'den sonra Urartu yazıtlarında *Diauehi* adına rastlanmamaktadır. Bu da Urartuların *Diauehi* üzerine düzenlediği seferler

sonucunda kuzey yayılımında önemli bir konumda yer alan bu krallığı kendilerine bağladığını göstermektedir (Van Loon, 1966, s. 125).

MÖ IX. yüzyıl sonlarında, Erzurum ve çevresinde hâkimiyet kurmak amacıyla Urartular'ın askerî seferler gerçekleştirdiğini bırakmış oldukları Pirabat (Payne-Ceylan, 2003, s. 191-201; Dinçol 1989, s.137-139), Zivin (Meşcaninov, 1933, s. 407 vd.; Meşcaninov, 1931, s. 69 vd.; Payne, 2006, s. 70; Ceylan, 2001, s. 63; Kleiss- Hauptmann, 1976, s. 15)⁶, Delibaba (König, 1955-1957, no: 43; Melikişvili, 1960, s. 68; Ceylan, 2015, s. 490; Payne, 2006, s. 89), Yazılıtaş (Melikişvili, 1960, s. 157-158, no. 36; König, 1955-1957, s. 23 vd.; Ceylan, 2002, s. 14-15; Payne, 2006, s. 68), Pasinler (Lehman-Haupt, 1928-1935, 60-66; König, 1955-1957; Melikişvili, 1960, s. 69; Ceylan, 2003, s. 314; Üngör, 2015, s. 432) ve Avnik (Güzelhisar) (Aydm, 1991, s. 323-329; Payne, 2006, s. 253; Günaşdı, 2016, s. 113-136) yazıtlarından öğrenebilmekteyiz. Bölge, tarih boyunca önemli yerleşmelere sahne olmuş ve bu yerleşmelerin mimari izlerinin bir kısmı günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Urartu Krallığı öncesi Diauehi sınırları içerisinde birçok yerel beyliğin mevcut olduğu bilinmektedir. Bu beyliklerin toponimi ve arkeolojik araştırmalarla yerleri tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bölgede geniş çaplı bir araştırma yapılmamış olması ve arkeolojik verilerin yeterli olmaması, günümüze kadar Baltulhi ülkesi ile ilgili yapılmış olan lokalizasyon önerilerinin güvenilirliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Çalışmamızda gerek toponim incelemeleri gerekse bölgede uzun yıllardır yürütmüş olduğumuz geniş çaplı yüzey araştırmalarından hareketle ve arkeolojik verilerin değerlendirilmesiyle Baltulhi adı ve konumuyla ilgili önerilerde bulunulmuştur.

2. BALTULHİ ÜLKESİ VE KARAKALE (BALDIZI) KALESİ

Horasan yakınlarında bulunan Urartu krallarından Minua'ya ait olan Yazılıtaş Yazıtı'nda Kral Minua, (MÖ 810-786) Diauehi üzerine düzenlediği seferi övünerek belirtmektedir (Fotoğraf 2). Urartu ordusu, kuzeydoğuya askeri harekât yaparken Ağrı-Eleşkirt-Horasan-Pasinler-Erzurum güzergâhı üzerinde yer alan yolu kontrolü altında tutmak için yol üzerinde birçok kale inşa ettirmiştir. Bunların en önemlilerinden biri yazıtlardan Minua tarafından inşa ettirildiği anlaşılan Pasinler Kalesi'dir. Minua, yaptırdığı kaleler ile kuzeydoğuya yaptığı harekâtın önünde tek engel gördüğü maden bakımından zengin Diauehi ve Aras Vadisi'nden geçen yolun güvenliğini sağlamıştır

⁶Diakonof, Zivin Yazıtı'nın Diauehi şehri olarak gösterdiği Zivin'e dikilmiş olduğunu ve Urartu ile Diauehi arasında bulunan sınırı işaret ettiğini ifade etmiştir (Diakonoff, 1984, s. 171).

(Diakonoff-Kashkai, 1981, s. 4,14; Belli, 1977, s. 115; Belli, 1982, s. 139 vd.; Çilingiroğlu, 1994, s. 194; Karageçi-Günaşdı, 2019; Karageçi, 2021, s. 193). Urartular'ın kuzeye gerçekleştirmiş olduğu sefer sırasında takip ettikleri yol güzergâhlarında yer alan yazıtlar, onların bu yolları kontrol altına alarak stratejik açıdan çok önemli olan bölgeye kalıcı olarak yerleşmeyi amaçladıklarını göstermektedir. Bölgeyle ilgili önemli bilgiler edinebileceğimiz birkaç yazıttan biri olan Yazılıtaş Yazıtının konumuz açısından önemi ilk kez Baltulhi adının zikredilmesidir. Yazıtlarda Baltulhi adı “^mba-al-tú-ú-ul-^{hi}-e, ^{KUR} e-ba-a-ni-i-e”, ^mbal-tú-ul-^{hi} şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde çevirilerde karşılaştığımız formu ise Baltu=(l)he şeklindedir (Schulz, 1840, s. 323, no: 42; Sandalgian, 1900, s. 23, no:25.; König, 1955-1957, s. 6, n. 23; Melikişvili, 1960, s. 158, no:36; Diakonoff-Kashkai, 1981, s. 18; Salvini, I, 2008, s. 331, no: A 8-2 Vo, 16, s. 190, no: A 5-3, 25). Urartu yazıtlarında ülke “KUR”⁷ determinatifi ile belirtilmektedir. Minua, bölgeye gerçekleştirmiş olduğu sefer ve Baltulhi ülkesi hakkında aşağıdaki bilgileri vermektedir:

“Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı (ve ülkeyi) dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: Diauehi Ülkesi'ni ele geçirdim ve Krali şehir Şaşilu'yu, savaşta ele geçirdim. Ülkeyi yıktım, kaleleri (yerle bir ettim). Şeşetin Ülkesi⁸'ne ve Zua⁹ Şehri'ne kadar ulaştım. Utuha¹⁰ Şehri'ni... Minua der ki:

⁷ Determinatifler kelimelerin ifade ettikleri varlık ve nesnelere kategorilerini belirten işaretlerdir. Determinatifler de Urartu dili ve diğer bütün çivi yazılı dillerde aynıdır. Bu nedenle “Kur” determinatifinin Hitit belgelerinde de ülke anlamında kullanılmış olduğunu görmekteyiz (Varol, 2005, s. 35 vd.)

⁸ Diakonoff-Kashkai Şaşetin Ülkesinin konumuyla ilgili Şeşetina ve Şeşe'nin aynı kabul ederek Şeşetina'nın Diauehi ülkesine bağlı kuzeyinde veya batısında bir dağ ve yöre ismi olabileceğini ileri sürmektedir. Ayrıca yazar, bu yeri Çoruh bölgesinde yer alan Artvin'e bağlı Şavşat adı ile ilişkilendirmektedir (Diakonoff-Kashkai, 1981, s. 81).

⁹ Diakonoff-Kashkai, buranın muhtemelen bir etnik kökeni olduğunu belirterek ve Zua kasabasında bulunduğunu ifade etmiştir. Muhtemelen burası Diauehi başkentinden daha kuzeyde bir yer olabilir. Ancak yeri tam olarak anlayamamıştır (Diakonoff-Kashkai, 1981, s.105).

¹⁰ Diakonoff-Kashkai, Utuha Kenti'nin Diauehi'ye bağlı Oltu ilçesinin kuzeybatısında modern Uhta ile bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Bu alanın Çoruh'a akan Oltu Çayı'nın sol kollarından biri üzerinde Tortum'un ise sağ kolu üzerinde bir yer olduğu anlaşılmaktadır Sagona ise Utuha adının Pasinler ilçesinin batısında bulunan Büyüktüy köyünün antik adı olduğunu belirtmektedir (Diakonoff-Kashkai, 1981, s.

Diauehi'nin Kralı Utupurşini önüne çıktı, ayaklar(ıma) kapandı ve (önümde) secde etti. Merhamet(?) gösterdim(?). Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını başışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı(?). Minua der ki: ... Oradan iki kral, (yani) Baltulhi boyunun ülkesininki ve Haldiriu¹¹ Şehri'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" söylerse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler ..." (Schulz, 1840, s. 323, no: 42; Sandalgian, 1900. s. 23, no:25; König, 1955-1957, s. 6, n. 23; Melikişhvili, 1960, s. 158, no: 36; Salvini, 2008, s. 190-191, no: A 5-3, 25; Ceylan, 2002, s. 14-15; Payne, 2006, s. 68; Ceylan, 2017, s. 527). (Fotoğraf 1).

Yazılıtaş Yazıtı'nda, Urartu Kralı Minua'nın Diauehi ülkesine gerçekleştirmiş olduğu seferler detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Minua, bu yazıtta Diauehi Krallığı'nı yıllık vergiye bağlamış olduğunu ve Diauehi Krallığı'nı vasal bir krallık haline getirdiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu yazıttan Baltulhi ülkesine ait tahkimatlı kalenin Urartuların eline geçtiği anlaşılmaktadır.

Minua'dan sonra Baltulhi adına Argiştî'nin yıllığı olarak nitelendirilen Horhor Yazıtları ve kopyaları Eski Van şehrindeki Surp Sahak Kroniğinde rastlamaktayız. Bu yazıtlardan da anlaşıldığı üzere I. Argiştî, krallığının ikinci, on dördüncü ve muhtemelen son yıllarındaki seferlerini kuzeye doğru gerçekleştirmiş ve bu seferler hakkında detaylı bir şekilde bilgi vermiştir.

Horhor Yazıtlarının kopyası olarak belirtilen Surp Sahak Kroniği, Urartular'ın Diauehi Krallığı'na gerçekleştirmiş olduğu seferler hakkında önemli bilgiler vererek Diauehi'ye bağlı bir ülke olarak ifade edilen Baltulhi'nin durumu hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. I. Argiştî:

"Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı. Diauhi ülkesi (nin kralı) Utupurşini'yi yendi. Abnulua ülkesini ele geçirdi. (Onları) Argiştî önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin 63 büyüklüğüyle Minua oğlu Argiştî sefere çıktı. Argiştî der ki: Diauhi (ülkesi) yine ayaklandı. Savaşçılar topladım ve Diauhi (ülkesi) ne

97; Sagona, 2004, s. 38).

¹¹ Diakonoff-Kashkai, Diauehi ülkesinde bir bölgenin merkezi olduğunu belirterek Kars'ın kuzeyinde bir bölge olan Çaldıran (Kaldıran) ile bağlantılı olabileceğini belirtmiştir. Muhtemelen Çıldır Gölü ile bağlantılı bir yerde olduğunu belirtmektedir (Diakonoff-Kashkai, 1981, s. 39).

karşı sefere çıktım...ordum önünde göründü ...Argiştî der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (Yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve Biainili ülkesinin (bütün) tanrılarına yalvardım.

Bia [ ] ülkesine (ve) Huşa ülkesine kadar ilerledim. Didi ülkesine ve Zua şehrine karşı sefere çıktım. Diauhi ülkesinin kralı Zua şehrini yaktım. Zua şehrinde bir yazıt diktim. Aşqalaşi ülkesine doğru, ülke kapısından (?) geçtim. 105 kaleyi yerle bir ettim ve 453 şehri yaktım. Oradaki üç kaleyi ele geçirdim. (ve onların) halkını benim ülkeme kattım: Q ada ülkesini, Aşqalaşi ülkesini ve Şaşilu şehrinin ülkesini, 15 (?). 181 delikanlı, 2734 erkek, 10 (?). 604 kadın, 4426 at, 10 (?). 478 büyük baş hayvan, 73770 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). 4 kral hadım ettirdim(?): Şaşki¹², Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (boyların krallarını). Yerlerine valiler atadım. Diauhi'nin kralını esir ettim. Haraç (ödemesi koşulu) ile yaşamını bağışladım. Diauhi'li Argiştî'ye bu haracı verdi: 41 mina saf (?) altın, 37 mina gümüş, ...10.000 mina bakır, 1000 binek, 300 büyük baş hayvan ve x on bin 0.000 küçükbaş hayvan. Bu haracı ...Diauhi (ülkesi)ne her yıl versin diye buyurdum: ... mina saf (?) altın, 10.000 mina bakır, ...(baş) boğa, 100-baş- inek, 500 (baş) koyun, 300 binek." (Melikişvili, 1960, s. 210 vd., no. 27; Payne, 2006, s. 177 vd.; König, 1955-1957, 100 vd. no. 81-82; Salvini, 2008, s. 330-331, no: A 8-2 Vo).

Yazıtta I. Argiştî'nin, Diauehi ülkesi üzerine sefer gerçekleştirdiğinden ve yukarıda isimleri verilen ülkelerin 4 kralını hadım (!) ettirdiğinden bahsedilmektedir. Bu krallar içinde üçüncü sırada Baltulhi ülkesi kralı gelmektedir. Her iki yazıttan Baltulhi kabilesi ve bölgesinin Diauehi ülkesinde yer aldığı anlaşılmaktadır (Melikişvili, 1960, 254-255; Payne, 2006, 177-178).

Baltulhi ülkesinin konumuyla ilgili birçok lokalizasyon önerisi yapılmıştır. Bunlardan Diakonoff-Kashkai, Baltulhi kabilesi ve ülkesinin Diauehi Konfederasyonuna tabii olduğunu belirtmektedir (Diakonoff-Kashkai, 1982, 18). Ancak bu, ülkenin yerinin belirlenmesi açısından oldukça geniş bir öneri olarak görülmektedir. Arutyunyan, Baltulhi ülkesinin Diauehi'nin kuzeybatısında bulunduğunu ve Diauehi'ye bağlı olduğunu belirtmektedir (Arutyunyan, 1970, s. 162; Arutyunyan, 1985, s. 245). San, bu ülkeyi Diauehi Krallığı'nı kapsayan ülke olarak nitelendirmektedir (San, 1994, s. 80). Bu lokalizasyon önerileri içinde en dikkat çekici öneri Sagona'ya aittir. Sagona, Baltulhi ülkesinin sınırları için Diauehi'nin merkezinde

¹² Bu kabile adıyla ilgili Diakonoff-Kashkai herhangi bir lokalizasyon önerisinde bulunmazken Arutyunyan, Şaşkie'nin Diauehi Ülkesi'nin kuzeyinde yer alan güçlü kabilelerden birisi olduğunu belirtmektedir. Kılıç, Şaşkie kabilesini Horasan-Pasinler hattının kuzey yönüne yerleştirmektedir (Arutjunjan, 1985, s. 97; Işık, 2015, s. 93).

Erzurum'un Pasinler ilçesinin Baldızı köyü ve çevresi olduğunu belirtmiştir. Sagona, Baldızı = Baltu benzerliğinden hareketle toponimi ve köy ve çevresinde bulunan Demir Çağı'na tarihlendirdiği veriler ile görüşünü desteklemiştir (Sagona, 1999, s. 116; Sagona, 2004, s. 40; Ceylan-Günaşdı, 2017, s. 325). Işık ise Baltulhi ülkesinin Horasan-Pasin hattının kuzey bölümünün olduğunu ifade ederek Sagona'nın görüşüne köy isimlerinin Cumhuriyet Dönemi'nde değiştiğini, bu nedenle Baltulhi=Baldızı benzerliğinin doğru olamayacağını belirtmiştir (Işık, 2015, s. 109).

Baltulhi ülkesinin konumunu ve merkezini bulmaya yönelik Pasin Ovası'nda uzun yıllar gerçekleştirdiğimiz geniş çaplı yüzey araştırmaları ve elde ettiğimiz veriler çerçevesinde Sagona'nın toponimi yoluyla ifade ettiği Baldızı köyü ve çevresinde araştırmalarımızı yoğunlaştırarak arkeolojik merkezler incelenmiştir. Bu çerçevede Baldızı köyüne yaklaşık 1,5 km uzaklıkta tespit ettiğimiz Karakale (Baldızı) Kalesi'nin bölgedeki diğer kalelere göre oldukça büyük boyutlu olması, mimari yapıların ve keramik verilerinin büyük bir kısmının Erken Demir Çağ'a ait olması, bu merkezin Diauehi'ye bağlı Baltulhi ülkesi olabileceğini göstermektedir (Harita 2). Bölgenin ismiyle ilgili yaptığımız incelemede Işık, Sagona'nın görüşüne karşı çıkmasının nedeni olarak köy isimlerinin değişmiş olduğunu ileri sürmüştür. Ancak gerçekleştirdiğimiz çalışmada Cumhuriyet Dönemi'nde verilen isimler içerisinde Pasin Ovası'nda değişmeyen Gölciğez, Porsuk, Acıköy, Çögender, Deliler ve Baldızı isimleri bulunmaktadır. Osmanlıca belgelerde ve tapu kayıtlarında bölgenin adının Balduzi olarak geçtiği anlaşılmaktadır (Kılıç, 2010, s. 253-257). Bu da Işık'ın Baltulhi ülkesinin sınırlarını belirlemeye yönelik görüşünün şüpheli olduğunu göstermektedir. Yer isimlerinde zaman içerisinde ses değişimleri olabilmektedir. Dil bilimsel incelemelerde Türkçede z ve ş sesinin l ve r sesinden türediğini ileri süren çalışmalar vardır. Bu görüşten hareketle tarihi metinlerde geçen yer isimlerinin bir kısmının küçük değişikliklerle günümüze kadar gelmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Yazıtlarda ^mbal- tú - ul - ħi olarak geçen ülke adının Osmanlı Dönemi'nde Baldu(z)i, günümüzde ise Baldı(z)ı'ya dönüşmüş olması oldukça muhtemeldir¹³.

Yöre halkı, Baldızı isminin eskiden beri bu bölgedeki farklı yerlere verildiğini belirtmektedir. Gerçekten de köyün 1,5 km batısında bulunan Karabaldız bölgesi, bunu kanıtlar niteliktedir. Bütün bu değerlendirmeler doğrultusunda Baltulhi: Balduzi/Baldızı isminin çok eski zamanlardan itibaren kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Dil bilimsel araştırmalarda

¹³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Tekin, 1969, p. 51 vd.).

Anadolu'daki yer adlarının geçmiş dönemlerde varlık göstermiş uygarlıklardan günümüze gelebildiği ve zaman içerisinde söylenişleri farklılaşan yer adlarının bulunduğunu anlamaktayız (Tunçel, 2000, s. 26). Ayrıntılı olarak incelediğimiz Karakale (Baldızı) Kalesi, Yukarı Pasin Ovası'na hâkim bir noktada bir ülke ve kabilenin merkezi olabilecek donanıma sahip olarak inşa edilmiştir.

Antik Çağ yazarı Ksenophon, eserinde bölgeyle ilgili bilgiler verirken Kyros'un seferinden bahsetmekte ve "*Syria içinde dokuz Stathmos, elli fersah yol alıp Arakses Nehri'ne vardılar. Burada tahıl ve şarapla dolu bir sürü köy vardı. Bu yüzden burada üç gün kalıp erzak temin ettiler.*" şeklinde bölgenin tahıl ve şarap yönünden zengin olduğunu belirtmektedir (Ksenophon, 2011, I/63, no. 19). Bölgede Erken Demir Çağ'da hâkimiyet kurmuş olan Diauehi Krallığı daha sonra Urartu'nun kuzeye yapmış olduğu seferler ile Urartu hâkimiyeti altına girmiştir. Bilindiği üzere tarımsal faaliyetler Urartu ekonomisi için oldukça önemlidir. Bağ ve bahçeler de bu bağlamda Urartu ekonomisi için kıymetlidir (Fidan, 1985, s. 401). Urartu Kralı İşpiuni dönemi ve sonrasında üzüm bağlarının yazıtlarda ^{GIS}ul-di/e, ^{GIS}GESTIN şeklinde geçtiği ve Van Gölü Havzası'nda bağların olduğu bilinmektedir (Burney, 1985, s. 69).

Urartular, imar faaliyetlerini sulak alanlar üzerine kurmaya özen göstermişlerdir. Bunun için bahçelerini her zaman sulak alanlara kurmuş veya geliştirmiş oldukları sulama sistemleriyle bu bahçelerini rahat bir şekilde sulayabilmişlerdir. Bu durum, Urartuların bahçeleri gibi bağları da iyi sulanabilen yerlerde kuruyor olma ihtimalini göstermektedir. Nitekim Armavir-Blur'da Urartu Kralı I. Argişti'ye ait yazıtta, bu dönemde Aras Nehri'nde açılan kanallar üzerinde kurulan üzüm bağları belirtilmektedir (Melikishvili, 1960, s. 262-263; Özgüner, 2019, s. 43).

Yaptığımız araştırma çerçevesinde bölge halkı, Karakale (Baldızı) Kalesi'nin yakın çevresinde çok eskiden üzüm bağlarının olduğunu, günümüzde bunların kuruyarak ortadan kalktığını, ancak bazı bölgelerde hala üzüm bağının köklerinin yer aldığı belirtilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda Baltulhi ülkesi olarak nitelendirdiğimiz Baldızı köyünde antik çağda üzüm bağlarının olduğu anlaşılmaktadır.

Erzurum ve çevresinde Geç Tunç ve Erken Demir Çağ kaleleri içerisinde mimari özellikleri ve konumu açısından dikkat çekici olanlardan biri, Baltulhi ülkesinin merkezi olarak nitelendirdiğimiz Karakale (Baldızı) Kalesi'dir. Kale, Erzurum ili, Pasinler ilçesine 16 km mesafede, Kargapazarı Dağları'nın güney yamaçlarında ovaya doğru girintili 2030 m yükseklikte

kurulmuş olduğu tepenin doğal yapısına uygun olarak inşa edilmiştir. Günümüzde kalenin 1,5 km batısında Baldızı köyü bulunmaktadır. Karakale Kalesi'nin üzerinde kurulduğu tepe, Yukarı Pasin Ovası'na hâkim konumda yer almaktadır. Nitekim kalenin 2 km doğusunda Acıköy, 3 km güneydoğusunda Taşkaynak ve 2 km güneyinde ise Porsuk köyü bulunmaktadır (Ceylan-Özgül-Ceylan-Üngör-Günaşdı, 2019, s. 183-184; Ceylan- Günaşdı, 2018, s. 255-258). Su kaynakları açısından zengin olan kalenin 2 km doğusunda tarımsal sulamada kullanılmak üzere oluşturmuş olan Alibaba Göleti vardır. Kargapazarı Dağı'nın doğu eteklerinden Koşagöze Deresi ve batı eteklerinden de Büyükgöze Deresi doğar ve akışını sürdürerek ovaya ulaşır. Bu kaynaklar, Pasin Ovası'nın kuzeydoğu bölümünü sular. Bahsettiğimiz doğal su kaynakların sunduğu sulama şartları sebebiyle bu alan tarih boyunca yerleşim görmüştür.

Karakale Kalesi, doğu-batı doğrultulu 130 m, kuzey-güney doğrultulu 60 m ölçülerinde oval bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin kuzey, batı ve güney tarafında 3 adet giriş tespit edilmiştir. Tüm tepe üzerine yayılmış farklı boyut ve ölçülerde mimari izler vardır (Harita 3, Fotoğraf 7). Tepenin batısında tespit edilen giriş genişliği 150 cm, derinliği ise 750 cm'dir. Kalenin batı girişinden ana kaleye kadar olan uzaklık 17 m'dir. Kalenin batısında giriş olduğu anlaşılan alandan doğuya doğru devam eden temel seviyede sur duvarlarının uzunluğu 15 m'dir (Fotoğraf 5, 6).

Sitadel alanı, tepenin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Buraya giriş çizimde (a) olarak gösterilen 180 cm genişlik ve 290 cm sur derinliğine sahip alandan yapılmaktadır. Kalenin giriş bölümünün güney sur duvarından I no.lu bastiyona kadar uzunluğu 530 cm'dir. I no.lu alanın çevre çapı 12 m'dir. I no.lu alandan II no.lu bastiyona uzunluk 15 m, sur duvarı kalınlığı ise 290 cm'dir (Çizim 1, Fotoğraf 8-9, 11). Devamında II no.lu bastiyon çevre ölçüsü I no.lu bastiyon ile aynı yani 12 m'dir. II no.lu bastiyon ile III no.lu bastiyon arasında yer alan ölçüler tahribata uğramasının yanı sıra 6 m uzunluk, 240 cm duvar genişliği mevcuttur. III no.lu bastiyonun çapı yine 12 m'dir. III no.lu bastiyon ile IV no.lu bastiyon arası mesafe 5 m, kalınlığı ise 250 cm'dir (Fotoğraf 10). IV no.lu bastiyonun çapı da diğer I,II, III no.lu bastiyondaki gibi 12 m'dir. IV. bastiyon ile V. bastiyon arasındaki mesafe uzunluğu 950 cm, sur duvar kalınlığı ise 190 cm'dir. V no.lu bastiyonun çapı diğer bastiyonlardan farklı olarak 10 m'dir. V no.lu bastiyonun olduğu alana bitişik olarak yapılan bir mimari yapı vardır. Buranın hangi amaçla yapıldığı anlaşılmamıştır. V no.lu bastiyondan giriş alanı olarak belirlediğimiz bölüme kadar sur duvar uzunluğu 650 cm'dir. Sur duvar kalınlığı ise yer yer değişiklikler göstermekle birlikte 2 m ölçüsündedir. İç kale olarak

nitelendirdiğimiz alanın giriş kapısının bulunduğu alanın güneyinde dış surlara bitişik şekilde 5 m uzunluğunda kuzey-güney doğrultulu kare planlı bir mimari yapı vardır. Bu alanın giriş kapısı çizimde (b) olarak nitelendirilen 70 cm genişliğe sahip olan kuzey-güney doğrultulu alandır. İç kale sur duvarlarında ön yüzeyleri düzeltilmiş yontu taş ve moloz taş (hıbar) olarak nitelendirilen küçük boyutlu malzemelerden faydalanılmıştır.

Doğu-batı uzantılı oval tepe üzerinde 34, kuzeyde ve batı eteğinde 5 farklı plan ve ölçüde mimari yapılar tespit edilmiştir. Kalede taş boyutları çeşitlik göstermekle birlikte 50-55 cm genişlik, 100-70 cm uzunluk şeklinde farklı ölçülere sahiptir. Sitadel alanının doğu kısmında dışarıda mezarlık alanı vardır (Çizim 1, Fotoğraf 11). Kalenin hem sitadel alanında hem de tüm tepe üzerinde farklı büyüklükte kaçak kazılar yapılmıştır (Fotoğraf 13).

Tepe üzerinde çok sayıda keramik bulgusu vardır. Bu keramiklerin çoğunluğu kaçak kazı çukurlarından tespit edilen profil veren ve amorf çanak-çömlek parçalarıdır. Keramikler üzerine yapılan incelemelerde İlk Tunç ve Erken Demir Çağ yoğunlukta olmakla birlikte Orta Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlendirilen örneklerde mevcuttur. Bu keramik örneklerinin bir kısmı astarlı ve el yapımıdır. Ayrıca tepe üzerinde çok sayıda obsidiyen örnekleri de mevcuttur (Ceylan-Özgül-Ceylan-Üngör-Günaşdı 2019, s. 183-184; Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 255-258) (Fotoğraf 14-15,16, Çizim 2).

Karakale (Baldızı) Kalesi'nde tespit ettiğimiz keramik verileri ile Erzurum ve çevresinde kazı yapılmış olan höyüklerin keramik örnekleri benzerlik göstermektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin (Erzurum-Kars) Geç Tunç Çağ ve Erken Demir Çağ özelliği gösteren keramikleri genellikle koyu gri, gri ve siyah tonlardadır. Bu bölgede ayrıca kiremit, kahve ve pembemsi kahve tonlarında keramikler de mevcuttur. Erzurum-Kars Bölgesi'nde yivli keramiklerin sayısının kazı ve bölgede yapılan yüzey araştırmalarının sonuçlarına göre az olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin Erken Demir Çağı sınırlı kazı çalışmaları ve uzun yıllardır yürütülen yüzey araştırması çalışmalarından elde edilmiştir. Bölgede gerçekleştirilen kazılar içerisinde yer alan Pular Höyüğü'nün Koşay tarafından kazısı gerçekleştirilmiş ve burada Erken Demir Çağ'a tarihlendirilen bir bulgu tespit edilememiştir. Daha sonra burada 1986 yılında Erzurum'da yüzey araştırması yürüten Güneri, C mezarlığında ele geçen devetüyü rengindeki keramikleri Erken Demir Çağ'a tarihlendirmiştir (Güneri, 1988, s. 56). Bölgenin ilk sistemli kazı çalışmaları Karakale (Baldızı) Kalesi'ne ortalama 10 km uzaklıkta yer alan Sos Höyük'te başlamıştır. Sos Höyük'te ilk sistemli kazı çalışması Güneri tarafından 1987 senesinde yapılmış ve bu kazıda tespit edilen Erken Demir Çağ'a tarihlenen III. tabakada sadece keramikler değil, aynı zamanda mimari bulguların da

varlığı ortaya çıkarılmıştır. Keramik verilerinin detaylı çalışmasında tespit edilen çömleklerin Güney Kafkasya Erken Demir Çağ'ın karakteristik çömlekleri içerisinde yer aldığı belirtilmiştir (Güneri, 2002, s. 6 vd.). 1994 yılından itibaren Sos Höyük kazıları Sagona başkanlığında yürütülmüş ve kazılarda Sos IIA tabakası Erken Demir Çağ'a tarihlendirilmiştir (Sagona, 1999, 153 vd; Sagona-Sagona, 2003, 104 vd.). Diğer Erken Demir Çağ'a ait verilerin tespit edildiği merkezler ise Bulamaç Höyük (Güneri-Erkmen-Gönültaş, 2003: 249-258), Büyükardıç (Şenyurt, 2005, s. 10-11), Güllüdere (Şenyurt-İbiş, 2005, s. 7 vd.), Tetikom (Şenyurt-Ekmen, 2005, s. 10 vd.), Tasmator (Şenyurt, 2005, s. 11 vd; Şenyurt, 2011, s. 7-36.), Alaybeyi Höyük'tür (Erkmen-Altunkaynak, 2017, s. 237 vd.; Erkmen-Altunkaynak, 2018, 171 vd.). Erzurum ve çevresinde Erken Demir Çağ merkezleri içinde kazısı gerçekleştirilen Pasinler Kalesi dışında uzun süreli ve tertibatlı kazı çalışması kalelerde yapılmamıştır. Sistemli olarak gerçekleştirilen kazıların ise höyüklerde gerçekleşmesinden ötürü Erken Demir Çağ'a yönelik en önemli bilgileri Sos Höyük, Tasmator Höyük ve Alaybeyi'nden öğrenmekteyiz. Bu höyüklerden elde edilen verilerinin bir kısmı radyokarbon analizleri sonucunda Erken Demir Çağ'na tarihlendirilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi keramik verileri ile ilgili çalışmalar incelendiğinde Erken Demir Çağ'nda bölgede iki ana keramik mal grubunun olduğu ifade edilmektedir. Birinci grup kahveden kahve-kiremit mallardır. İkinci büyük grubu, gri-siyah mallar oluşturmaktadır. Bu grup içerisinde çalışmamızda da yoğunlukla karşılaşmış olduğumuz (Tablo 1) ikinci grup keramikler Kuzeydoğu Anadolu¹⁴ ve Güney Kafkasya'da yoğunlaşmıştır (Ayaz, 2017, s. 28, 79 vd.).

Karakale (Baldızı) Kalesi, topografyaya göre şekillenmiş plan anlayışı, taş işçilikleri ve mezarlıklarıyla Van Gölü Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Son Tunç-Erken Demir Çağ kaleleri ve mezarlıklarıyla benzer özellikler taşımaktadır (Belli-Konyar, 2003, s. 1 vd.; Ceylan, 2008; Ceylan, 2015; Ceylan-Günaşdı, 2015, s. 105 vd.). Karakale Kalesi'nin yakınında Minua tarafından yaptırıldığı anlaşılan Pasinler Kalesi bulunmaktadır. Muhtemelen Pasinler Kalesi ele geçirildikten sonra Urartular Diauehi'ye bağlı olan Karakale (Baldızı) Kalesi'ni de ele geçirerek krallarını hadım ettirmiş ve burası merkezden gönderilen EN-NAM adlı valiler aracılığıyla Urartular'a bağlı olarak idare edilmiştir. Bu şekilde yapılmış olan kalelere Kral Minua'nın Erikua Krallığı'nın başkenti Luhiuni'yi (Kasımtığı) olarak yakınında inşa ettiği yeni merkez Minuahinili (Karakoyunlu) Kalesi ve Bozkurt Kalesi örnek gösterilebilir (Ceylan-Özgül, 2017, s. 72, 79; Özfirat,

¹⁴ Bölgenin keramik özellikleri ve mimari yapısı ile ilgili ayrıntılı çalışma için bkz. (Konyar, 2004).

2015, s. 160). Erzurum ve çevresinde Erken Demir Çağ özelliği gösteren kaleler vardır. Bunlardan Karakale, Hanahmet ve Uzunahmet Kalesi Pasinler ilçesinde yer alırken Kapıkaya I-II Tortum ilçesinde, Tepeköy (Pir Ali Baba) Kalesi Palandöken ilçesinde, Umudum Kalesi, Yakutiye ilçesinde tespit edilmiş Erken Demir Çağ'dan itibaren yerleşim gören merkezlerdir. Bu kaleler içerisinde sitadel alanı günümüze kadar sağlam olarak ulaşmış tek kale Karakale (Baldızı) Kalesi'dir (Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 208, 241-245, 252, 364, 314,360; Küçükyıldız, 2022, s. 124-140, 150-168, 181; Özgül, 2015, s. 69 vd.; Özgül, 2016, s. 145 vd.; Üngör, 2019,761).

3. SONUÇ

Urartuların yayılım alanının tarihi coğrafyasını anlamamız açısından Urartu yazıtları oldukça önemli bilgiler barındırmaktadır. Yazıtlar, krallığın yayılım alanı, yönetimi, etnik yapısı, kültürel öğeleri, komşuları ve yerel beyliklerle ilgili bilgiler içermektedir. Urartu yazıtlarında geçen, fakat tarihi coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgi elde edilemeyen pek çok yer adı bulunmaktadır. Bu yer adları Urartu'nun gerçekleştirmiş olduğu seferlerin hangi rotalar üzerinde yürütülmüş olabileceğini göstermesi adına kıymetlidir. Urartu coğrafyasında karşımıza çıkan bu yer adları farklı kategorilerde değerlendirilebilmektedir. Birçok kabilenin bir araya gelerek oluşturduğu birlik, Diauehi olarak nitelendirilir. Bununla birlikte yazıtlarda bu birlik içerisinde gösterilen çok sayıda kabile adı bulunmaktadır.

Erken Demir Çağ'dan itibaren bölgede varlığını gerek Asur ve Urartu yazıtlarından gerekse Erken Demir Çağ özelliği gösteren kalelerden anladığımız Diauehi Krallığı, Pasin Ovası'nda oldukça etkili olmuştur. Erzurum ve çevresine Urartu Devleti'nin gerçekleştirmiş olduğu seferlerde bırakmış olduğu Yazılıtaş Yazıtında ve Eski Van şehrinin Surp Sahak Kilisesi adlı yazıtta geçen Baltulhi'nin Diauehi federasyonuna bağlı bir kabile olduğu anlaşılmaktadır. Bilim insanları arasında bölgenin konumunu belirlemeye yönelik farklı görüşler ileri sürülmesine rağmen günümüze kadar tam olarak kabilenin bulunmuş olduğu alan netlik kazanmamıştır.

Diauehi federasyonuna bağlı bir ülke olduğu anlaşılan Baltulhi'nin lokalizasyonunu belirleye yönelik Diauehi'nin yayılım alanında ve önerilen toponimi çalışmaları çerçevesinde gerçekleştirmiş olduğumuz araştırmalar sonucunda Erzurum ilinin Pasinler ilçesine 16 km uzaklıkta yer alan Baldızı köyünün ve çevresinin Baltulhi ülkesi olduğunu söyleyebiliriz. Cumhuriyet Dönemi'nde yer isimlerinin değiştirilmesi politikası gereği bölgede birçok köy isimi değişmiştir. Ancak değişmeyen köy isimleri arasında Baldızı ismi vardır. Osmanlıca belgelerde ve tapu kayıtlarında bölgenin adının Balduzi

olarak geçtiği anlaşılmaktadır. Bu da bize bölgenin isminin Eski Çağ'dan itibaren küçük değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca Pasin Ovası'nı taradığımızda Demir Çağ dönemine ait çok sayıda kalenin mevcut olmasına rağmen bunların bir kısmının Orta Demir Çağ özelliği göstermesi ve bir kısmının da bir kabileye başkentlik yapacak kadar büyük ve korunaklı olmaması bizleri yeni arayışlara sürüklemiştir. Bu çerçevede Baldızı köyü ve çevresinde gerçekleştirmiş olduğumuz araştırmada köyün 1,5 km doğusunda Karakale (Baldızı) Kalesi tespit edilmiştir.

Geç Tunç ve Erken Demir Çağ ile birlikte insanlar düz alanlardan ziyade daha yüksekte korunaklı yerleşim yerleri etrafında toplanmaya başlamıştır. Surlarla çevirili olan bu alanların dış kısımlarında mezarlık alanlarının bulunduğu da bilinmektedir. Kalede gerçekleştirmiş olduğumuz geniş çaplı analizler ve değerlendirmeler, Karakale (Baldızı) Kalesi'nin Pasin Ovası'nda Geç Tunç Çağ ve Erken Demir Çağ kale yerleşimini yansıttığını ortaya koymaktadır. Dem verileri ve yapmış olduğumuz çizimde ayrıntılı olarak görülen planda, etrafı surlarla çevrili olan doğu batı yönlü oval bir tepenin doğu ucunda sitadeli bulunan Karakale (Baldızı) Kalesi, mimari özellikleri ve keramik verileriyle Erken Demir Çağ özelliklerini taşımaktadır.

Karakale (Baldızı) Kalesi'nin Erken Demir Çağ Krallığı'na bağlı Baltulhi ülkesinin merkezi olduğunu yazılı kayıtlardan anlamak oldukça güç olmasına rağmen arkeolojik ve toponimi çalışmalardan yola çıkılarak buranın merkezi olabilecek bir kale olduğunu belirtebiliriz. Bu alanın Diauehi Krallığı'nın sınırları içinde bulunması ve Pasin Ovası'nın ise yapılan çalışmalarda Diauehi'nin çekirdek bölgesi olarak gösterilmesi bunun kanıtıdır. Tüm bunların yanında Erken Demir Çağ Kalesi özelliği gösteren Baltulhi'nin yakınında Urartu Kralı Minua tarafından yaptırıldığı anlaşılan Pasinler Kalesi'nin bulunması ve yukarıda belirttiğimiz diğer özellikleri Pasin Ovası'nda Karakale'nin (Baldızı) Erken Demir Çağ'da bölgenin en önemli merkezlerinden birisi olabileceğini göstermektedir. Arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklar ışığında Karakale'nin (Baldızı) Diauehi'ya bağlı Baltulhi ülkesinin merkezi olduğu sonucuna varılabilir. Kale, Erken Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağ'a ve Orta Demir Çağı'na değin uzanan süreç içinde iskân edilmiştir (Fotoğraf 1, 3, 4).

4. SUMMARY

Pasin Plain, which is among the essential lands of the Diauehi Kingdom, has been a place where great powers have wanted to dominate since the Ancient Age due to its location on trade routes and its favorable conditions in terms of agriculture and animal husbandry. Towards the end of the 9th

century BC, the Pasin Plain was an insurmountable obstacle for the Urartians trying to reach the Coruh Valley, the Black Sea Region, and the Caucasus. The Diauehi Kingdom was seen as an obstacle to reaching this region, and the Urartians took action to take control of these regions. As a result, the Urartians organized expeditions to obtain fertile lands and valuable mineral resources in the Pasin Plain. During the reign of King Argišti I, the Urartian State carried out expeditions to the region and replaced the kings of four small countries near Diauehi with EN.NAM officers. This indicates that the Urartians governed the areas they captured from the Diauehi Kingdom through a governor named EN.NAM which was sent from the center. The inscriptions on the façade of Argišti I Tomb, located in the southwest corner of Van Castle rocks, are called Horhor chronicles. The inscriptions They reveal that the Diauehi tribe inhabited the region of Erzurum and its surrounding areas. Argišti I organized a military expedition to the lands north of the Aras River and built castles. The absence of Diauehi from Urartian inscriptions after Argišti I suggests that the Urartians' expeditions against this kingdom, which played a significant role in the northern expansion, were successful. Throughout history, the region has been home to significant settlements, some of which have left remarkable architectural remnants that have stood the test of time. Prior to the Urartian Kingdom, numerous local principalities existed within the confines of Diauehi, and archaeological research is currently underway to identify the names and locations of these principalities. Unfortunately, due to the limited amount of research conducted in the region and the lack of comprehensive archaeological data, locating the country has proven challenging. King Minua, one of the Urartian kings, proudly details his expedition against Diauehi in the Yazılıtaş Inscription. During the military operation to the northeast, Minua's army constructed numerous castles along the Ağrı-Eleşkirt-Horasan-Pasinler-Erzurum route to maintain control. Among these castles, Pasinler Castle stands out as one of the most significant, believed to have been built by King Minua himself, according to the inscriptions. Minua constructed castles to secure the mineral-rich Diauehi and Aras Valley road, which she deemed the sole hindrance to her northeastern campaign. Through conducting comprehensive surveys over several years in the Pasin Plain, we have gathered valuable data to determine the exact location and central point of the Baltulhi country. Our research in Baldızı village and its surroundings has led us to intensify our examination of archaeological centers, referred to by Sagona's toponym. We have identified Karakale (Baldızı) Castle, located about 1.5 km from Baldızı village, which is significantly larger than other castles in the region. The architectural structures and pottery data suggest that this center may be the Baltulhi country of Diauehi

during the Early Iron Age. During a discussion about the names of villages in the Pasin Plain, Işık had a differing opinion from Sagona. Işık believed that the names had changed over time, but our research found that certain names, such as Gölcığez, Porsuk, Acıköy, Çöğender, Deliler, and Sister-in-law, remained the same during the Republican Period. However, Ottoman documents and land registry records refer to the area as Balduzi, which contradicts Işık's theory about the borders of the Baltulhi country. Linguistic studies indicate that sounds in Turkish can change over time, such as the z and ş sounds derived from the l and r sounds. Historical records may have recorded place names with slight variations. Therefore, it's possible that the country's name, previously known as bal- tú - ul - ħi in inscriptions, eventually became Baldu(z)i during the Ottoman Period and is now referred to as Baldı(z)ı. According to local residents, the name Sister-in-law has been given to various locations in this area for centuries. One such location, the Karabaldız region, located 1.5 km west of the village, is evidence of this. Based on these findings, it can be inferred that the name Baltulhi, also known as Balduzi or Sister-in-law, has been used since ancient times. Through linguistic research, it is evident that place names in Anatolia may have originated from past civilizations, and some may have undergone pronunciation changes over time. Karakale (Baldızı) Castle, which we have closely examined, was strategically built on a hill overlooking the Upper Pasin Plain, serving as a center for a tribe or country.

5. KAYNAKLAR

- Arutyunyan, N. V. (1970). *Biainili (Urartu)*. Jerevan.
- Arutyunyan, N. V. (1985). *Toponomika Urartu (Churrity i Urarty I)*. Jerevan.
- Aydın, N. (1991). Güzelhisar Urartu kitabesi. *Belleten* 55/213. 323-329.
- Beckman, G.M. (1999). *Hittite diplomatic texts* (2nd ed.). Atlanta.
- Belli, O. (1982). Urartular. *Anadolu uygarlıkları ansiklopedisi-I*. İstanbul, 139-208.
- Belli, O. (1977). *Urartular çağında Van bölgesi yol şebekesi*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Belli, O. (2000). Doğu Anadolu'da Urartu yol şebekesinin araştırılması, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (ed. O. Belli), Ankara, s. 409-414.
- Belli, O. (2007). Urartu Krallığı döneminde Van Gölü'nün güneyinde demir madenciliğinin gelişimi, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, 04-07 Eylül 2006 Bitlis*, (ed. O. Belli), Ankara: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, s. 29-44.
- Bingöl, A. (2011). Urartu Devleti'nin kuruluş dönemi dış politikası, *Prof. Dr. Mehmet ÖZSAİT ve Nesrin ÖZSAİT Armağanı*, Ed. H. Şahin-E. Konyar-G.Ergin, İstanbul, 2011, 73-85

- Bingöl, A. (2013). Hurriler'in siyasi Organizasyonları. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. VI, S. 1, 115-133.
- Bozgun, Ş. (2020). Hititçe çiviyazılı belgelere göre Azzi-Hayaşa'nın tarihi ve konumu. *Erzincan Tarihi Cilt I*. Erzincan, 395-411.
- Burney, C. A. & Lang, D. (1971). Marshal, *The peoples of the hills*. London.
- Burney, C. A. (1972). Urartian irrigation works. *Anatolian Studies XXII*. 179- 186.
- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu araştırmaları –II*. Erzurum.
- Ceylan, A. & Özgül, O. (2017). *Eski Çağ'da Iğdır kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu araştırmaları -I (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır) (1998-2008)*. Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum
- Ceylan, A. (2001). *Sarıkamış, tarihi ve arkeolojik araştırmalar*. Ankara.
- Ceylan, A. (2002). Yazılıtaş Horasan. *Çağlayan Aras-I*. Erzurum, 14-15.
- Ceylan, A. (2003). 2001 yılı Erzincan, Erzurum ve Kars illeri yüzey araştırmaları. 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*. Ankara, 311-324.
- Ceylan, A. (2017). Yeni bulgular ışığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi krallığı ve Urartular. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20. 517-568.
- Ceylan, A. & Günaşdı, Y. (2017). Erzurum ve çevresindeki Urartu yazıtlarının tarihi açıdan değerlendirilmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. c. I V, S. XIII, 313-350.
- Ceylan, A. & Günaşdı, Y. (2018). *Erzurum'un Eskiçağ kaleleri* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A., Bingöl, A. & M. Karageçi (2018). *Eskiçağ'da Kars kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, A., Özgül, O., Ceylan, N., Üngör, İ. & Günaşdı, Y. (2019). 2017 yılı Erzincan-Erzurum illeri yüzey araştırmaları. 36. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*. Ankara, 169-192.
- Ceylan, N. (2016). Pasin ovasının kuzeye açılan iki tarihi yolu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43, 656-671.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient records of Assyria and Babylonia I. Historical records of Assyria from the earliest times to Sargon II*, Chicago.
- del Monte, G. F. & Tischler, J. (1978). *Repertuar géographique des textes cuneiformes: Die Orts- und gewassernamen der Hethitischen texte*. Wiesbaden.
- Diakonoff, I. (1984). *The pre-history of Armenian people*. Caravan Books New York.
- Kleiss, W. & Hauptmann, H. (1976). *Topographische karte von Urartu*. Berlin.
- Diakonoff, İ. & Kashkai, S. M. (1981). *Geographical namse according to Urartian Texts*. Wiesbaden.
- Dinçol, M. A. (1989). Yeni Urartu yazıtları ve yazıt parçaları. *Anadolu Araştırmaları XI*. 137- 139.
- Dumlu, A. & Bingöl, B. (2023). Erzurum/Aşkale Turaç kaleleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12(1). 290-313.
- Erkmen, M. & Altunkaynak, G. (2017). 2016 yılı Alaybeyi höyük kazısı. 26. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. Hatay, 237-263.

- Erkmen, M. & Altunkaynak, G. (2018). Erzurum, Aziziye, Alaybeyi 2017 yılı kurtarma kazıları. *27. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 171- 189.
- Erkmen, M.-Ceylan, A. (2003). 2001 yılı Pasinler kale kazısı. *13. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. Ankara, 17-28.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartian*. Ankara.
- Fidan, Y. (1985). *Özel bağcılık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.
- Gulan A. (2020). Doğu Anadolu Erken Demir Çağ çanak çömlek kültür grupları: Kısa bir değerlendirme. *Seramik Araştırmaları Dergisi*. Sayı 2, 54-79.
- Gulan A. (2017). *Doğu Anadolu Bölgesi Erken Demir Çağ çanak çömlek kültür bölgeleri: Gelişimleri, sınırları, çanak çömlek grupları ve ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesi*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- Günaşdı, Y. (2016). Geçitler ülkesinde önemli bir Urartu kalesi: Avnik. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 19. Ankara, 113-136.
- Güneri, S. (2002). 1987 Erzurum-Sos höyük kazıları ve 1985-1997 yılları arasında Erzurum çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar ışığında Son Tunç- Erken Demir Çağında Doğu Anadolu- Kafkasya- Orta Asya arasındaki kültürel ilişkiler. *Olba V*, Mersin, 1-92.
- Güneri, S. (1988). Erzurum çevresindeki höyüklerin araştırılması. *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*. Ankara, 45-76.
- Herodotos, (2019). *Herodot tarihi*. çev. Müntekim Ökmen, İstanbul.
- Işık, K. (2015). *Urartu yazılı kaynaklarında geçen yer adları ve lokalizasyonları*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- Karageçi, M. & Günaşdı, Y. (2019). Erzurum'da önemli bir Urartu kalesi: Harami Kale. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (24), Kars, s. 649-667.
- Karageçi, M. (2021). Eski Çağda Kağızman ve Çevresi. *Kağızman: Coğrafya, Tarih, Kültür*, İstanbul, 185-211.
- Kılıç, Ü. (2010). XIX. yüzyılın ilk yarısında Pasinler ve köylerinin demografik ve iskân yapısı. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 42, 241-257.
- Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağ kültürü: Arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları bulgularının değerlendirilmesi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Koşay, H. Z. - Vary, H. (1964). *Pulur kazısı*, Ankara.
- Koşay, H. Z. (1962). Pulur Kazısı, 1960. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 11, Ankara, 25-28.
- Koşay, H. Z. & Turfan, K. (1959). Erzurum-Karaz kazısı raporu. *Belleten XXIII/91*, Ankara 349-413.
- Koşay, H. Z. (1943). Karaz sondajı, *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 165-169.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve çevresinin dip tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma

- Enstitüsü Yayınları, Ankara, 14-15.
- Kökten, İ. K. (1947). Bazı prehistorik yerleşmeler hakkında yeni gözlemler. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi* S. 1, Ankara, 223-239.
- König, F. W. (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen inschriften*, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner. Beiheft. Graz.
- Ksenophon, (2011). *Anabasis, onbinlerin dönüşü*. çev. Oğuz Yarlıgaş, Kabalcı Yayınevi. İstanbul.
- Küçükyıldız, İ. (2022). *Kazı ve yüzey araştırmaları ışığında Erzurum ve çevresinde Demir Çağ mimarisi*. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1928-1935). *Corpus inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin-Leipzig.
- Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskova.
- Meşçaninov, I. I. (1933). Haldskaya nadpis iz sel. Zivin. *IAN* 8 (5), 407- 412.
- Meşçaninov, I. I. (1931). Nadpis Menui iz seL. Zivina. *DAN*, 69-73.
- Özfirat, A. (2015). Ağrı Dağı- Bozkurt Son Tunç-Erken Demir Çağ kalesi, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler*. Sa. II, Ed. Mehmet Işıklı-Birol Can, Cambridge, 158-170.
- Özgül, O. (2015). Erzurum Tortum'da önemli bir Urartu kalesi: Kapıkaya, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 5. Sayı: 9, 69-92.
- Özgül, O. (2016). Erzurum'da stratejik bir Urartu kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba). *TÜBA-AR* 19, 137-157.
- Özgül, O. (2011). Pasin ovasının tarihi coğrafyası. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8. 91-106.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağda (Yukarı) Aras vadisi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Özgül, O. & Söylemez, B. (2021). Alalah belgeleri ışığında Amik Ovası ve çevresinde Hurri yer adları ve lokalizasyonları üzerine bir değerlendirme. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 10(4), 2496-2512.
- Özğüner, E. (2019). *Urartu Krallığı'nın Van Gölü havzası'ndaki tarımsal faaliyetleri ve ürünlerinin depolanması*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu*. İstanbul.
- Pehlivan, M. (1984). *En eski çağlardan Urartu'nun yıkılışına kadar Erzurum ve çevresi*. Atatürk Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Pehlivan, M. (1990). Karaz kültürü ve hurriler. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1. Van, 162-176.
- Pehlivan, M. (1991a). *Hayaşa*. Erzurum.
- Pehlivan, M. (1991b). *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum.
- Sagona, A. & Sagona, C. (2000). Excavations at Sos Höyük 1998. *21. Kazı Sonuçları Toplantısı/I*. Ankara, 143-144.
- Sagona, A. & Sagona, C. (2003). The upper levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of the 1987 Campaign. *Anatolia Antiqua* XI. 101-109.
- Sagona, A. (1999). The Bronze Age- Iron Age transition in Northeast Anatolia: A

- view from Sos Höyük, *AS 49. Anatolian Iron Ages 4.* (ed. A. Çilingiroğlu and R. Matthews), 153- 164.
- Sagona, A., Erkmen, M. & Sagona, (1999). Excavations at Sos Höyük. 1997. *20. Kazı Sonuçları Toplantısı I.* Ankara, 205-206.
- Sagona, C. (1999). An Archaeological survey of the Erzurum province. 1999: The Region of Pasinler, *Ancient Near Eastern Studies 36.* 108-131.
- Sagona, C. (2004). Literary tradition and topographic commentary, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier I: An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, 25-96.
- Salvini, M. (2008). *Corpus dei testi Urartei I.* Roma.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und kultur der Urartäer.* Darmst.
- Salvini, M. (1967) *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla storia della formazione del regnodi Urartu.* Roma.
- San, O. (1994). *Urartu krallığının kuzey ve kuzeydoğu yayılımı.* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Sandalgian, J. (1900). *Les inscriptions cunéiformes Urartiques: Transcrites Avec Une Triple Traduction Interlinéaire en Arménien Classique, en Latin et en Française, Suivies d'un Glossaire et d'une Grammaire,* Venise.
- Saraçoğlu, H. (1956). *Doğu Anadolu bölgesi.* İstanbul.
- Schulz, F. (1840). Eduard, memoire sur le lac de Van et ses environs par. M. Fr. Ed. Schulz, *Journal Asiatique* 3/9, 257-323.
- Sevin, V. (1979). *Urartu Krallığının tarihsel ve kültürel gelişimi. İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi,* İstanbul.
- Sevin, V. (2004). Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı. *Arkeoatlas* 3. 104-129.
- Sür, Ö. (1961). Pasin Ovası ve çevresinde jeomorfolojik müşahadeler, *Türk Coğrafya Dergisi* (0) 21, 112-122.
- Şemseddin Sami 1889 (1306). *Kamusü'l- alâm.* İstanbul.
- Şenyurt S. Y. (2005). *Büyükardıç,* Ankara.
- Şenyurt, S. Y. (2005). *Tasmasor.* Ankara.
- Şenyurt, S. Y. (2011). Tasmasor kurtarma kazıları. (Ed. Şenyurt, S. Y), *Tasmasor.* Ankara, 7-36.
- Şenyurt, S. Y. & Ekmen, H. (2005). *Tetikom. Pasinler Ovasında bir Demir çağı yerleşmesi.* Ankara.
- Şenyurt, S. Y.- İbiş, R. (2005). *Güllüdere.* Ankara.
- Şenyurt, S. Y. (2005). Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hattı projesi Tetikom höyük (Erzurum) kurtarma kazısında açığa çıkarılan Orta-Geç Demir çağı mezarları. *İdol*, 27, 10-14.
- Şenyürek, M.S. (1944). Anadolu'da bulunan iki yeni paleolitik alete dair bir not. *DTCFD* 2/2. Ankara, 349-352.
- Tarhan, M. T. (1978). *MÖ. XIII. yüzyılda Uruatri ve Nairi konfederasyonları.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1981). Urartu devletinin yapısal karakteri. *IX. Türk Tarih Kongresi.* Ankara, 285-301.

- Tekin, T. (1969). Zetacism and sigmatism in proto Turkic. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tomas, XXII/I, 51-80.
- Tuncel, M. (1991) Aras. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-3*. Ankara, 332-335.
- Tunçel, H. (2000). Türkiye’de ismi değiştirilen köyler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2. 23-34.
- Ünal, Ç. (1994). *Pasinler ilçesinin coğrafi etüdü*. (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Üngör, İ. (2015). Urartu kale kazıları (Pasinler Kalesi). *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*. Cambridge, 432-442.
- Üngör, İ. (2016). Urartu maden ergitme sahası Kurtderesi İlçe (Erzincan). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 9, no. 43, 955-969.
- Üngör, İ. (2019). Kuzeydoğu Anadolu’da önemli bir demir çağı merkezi: Polat kalesi (Kars/Arpaçay). *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı 24, 2019, 755-770.
- Van Loon, M. N. (1966). *Urartian art*. İstanbul.
- Varol, O. (2005). *Çivi yazılı belgeler ışığında Urartu Dili’nin yapısal özellikleri*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yalçınlar, İ. (1951). Soğanlı Kaçkar ve Mescit dağı silsilelerinde glasiyasyon şekilleri. *Coğrafya Enstitüsü Dergisi-2*. 20- 55.
- Yiğit, T. (2005). Hurrilere ilişkin Hititçe çivi yazılı belgelerdeki ilk kayıtlar. *TAD*, 38, 55-69.
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and empire. The structure of the Urartian state*. Chicago.

Ekler

Tablo 1: Keramik Değerlendirmesi

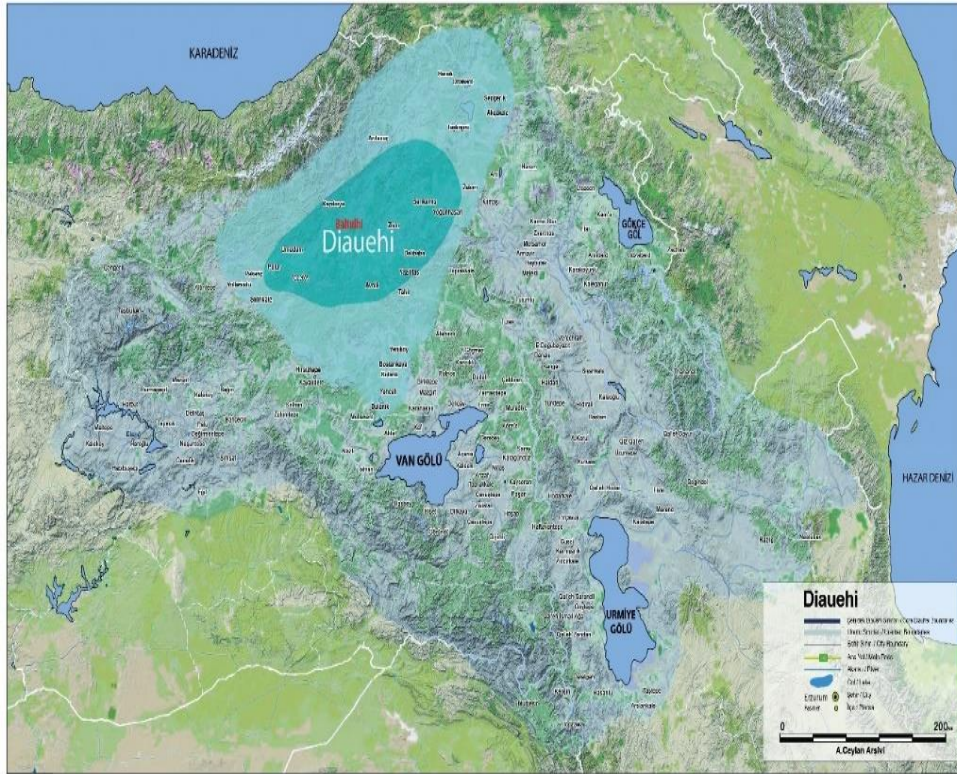
Parça No	Ağız Çapı	Dip Çapı	Katkı Türü	Yüzey İşlemleri	Yapım Tekniği	Hamur Rengi	Dış Yüzey R.	İç Yüzey R.	Pişme	Ön Yüz	Arka Yüz
1			Kum, Kireç, Taşçık, Kuvars	Açkılı, Astarlı	El	7.5 YR 7/3	7.5 YR 6/2	7.5 YR 6/4	Az		
2			Kum, Taşçık,	Açkılı, Astarlı	El	7.5 YR 6/2	5 YR 5/6	7.5 YR 6/6	Az		
3			Kum, Taşçık, Şamot	Açkılı, Astarlı	El	10 YR 8/1	7.5 6/6	2,5 YR 7/1	Az		
4		18	Kum, Taşçık,	Açkılı, Astarlı	El	10 YR 8/1	5 YR 6/4	7.5 YR 7/3	Az		
5			Kum, Taşçık,	Açkılı, Astarlı	El	10 YR 8/1	7.5 YR 6/5	5 YR 5/6	Az		
6			Kum, Taşçık,	Açkılı, Astarlı	El	5 YR 7/4	5 YR 5/4	10 YR 5/4	Az		

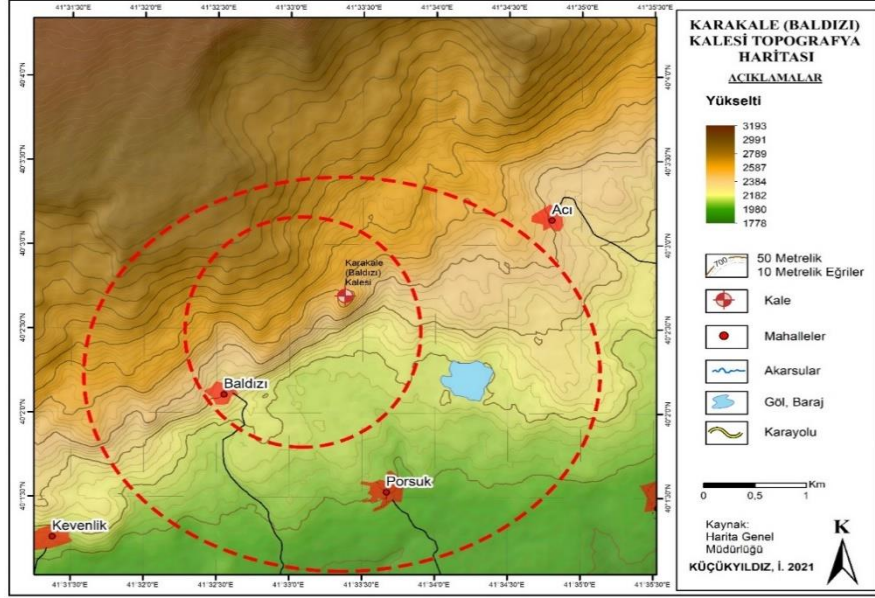
7			Kum, Kireç, Taşçık	Açkılı, Astarlı	El	10 YR 6/4	7.5 YR 5/6	10 YR 5/4	Az		
8			Kum, Kireç, Taşçık, Mika	Açkılı, Astarlı	El	10 YR 6/3	2.5 YR 4/1	10 YR 6/4	Az		
9			Kum, Taşçık, Şamot	Açkılı, Astarlı	El	10 YR 6/2	2.5 YR 4/1	7.5 YR 5/3	Az		
10			Kum, Kireç, Taşçık	Açkılı, Astarlı	El	7.5 YR 6/4	10 R 3/2	2.5 YR 4/4	Az		
11		16	Kum, Kireç, Taşçık, Şamot	Astarlı	El	5 YR 4/2	7.5 YR 6/4	10 YR 6/2	Az		
12			Kum, Kireç, Taşçık	Astarlı Açkılı	El	5 YR 6/6	2.5 YR 4.1	5 YR 6/6	Orta		
13			Kum, Kireç, Taşçık	Astarlı Açkılı	El	10 YR 7/2	10 R 3/2	5 YR 5/6	Az		
14			Kum, Kireç, Taşçık	Astarlı	El	10 YR 7/2	10 YR 2/2	5 YR 6/4	Az		
15			Kum, Kireç,	Astarlı Açkılı	El	2.5 YR 5/6	5 Y 6/1	7.5 YR 6/4	Az		
16			Kum, Kireç, Taşçık	Astarlı Açkılı	El	10 YR 4/1	10 YR 4/1	7.5 YR 7/2	Az		
17			Kum, Taşçık	Astarlı	El	10 YR 6/6	5 YR 5/4	7.5 YR 6/6	Az		
18			Kum, Taşçık	Astarlı	El	10 YR 7/6	10 YR 6/6	10 YR 7/6	Az		
19			Kum, Taşçık	Astarlı Açkılı	El	10 YR 5/4	10 YR 6/4	7.5 6/6	Orta		
20	28		Kum, Kireç, Taşçık, Mika, Şamot	Astarlı Açkılı	El	10 YR 6/4	10 YR 5/4	7.5 YR 6/6	Orta		
21			Kum, Kireç, Taşçık, Mika, Şamot	Astarlı Açkılı	El	10 YR 7/1	7.5 YR 6/6	10 YR 6/4	Orta		
22	30		Kum, Kireç, Taşçık, Şamot	Astarlı Açkılı	El	10 YR 7/1	10 YR 6/4	10 YR 6/4	Orta		
23			Kum, Taşçık	Astarlı Açkılı	El	2.5 YR 6/0	10 R 3/2	10 YR 6/4	Orta		

24			Kum, Kireç, Taşçık, Mika, Şamot	Astarlı Açkılı	El	10 R 7/1	10 YR 6/4	10 YR 6/4	Orta		
25	22		Kum, Kireç, Taşçık,	Astarlı Açkılı	El	10 R 7/1	10 YR 5/4	10 YR 6/4	Orta		
26			Kum, Taşçık, Mika, Şamot	Astarlı Açkılı	El	10 YR 7/6	10 YR 6/3	10 YR 6/6	İyi		

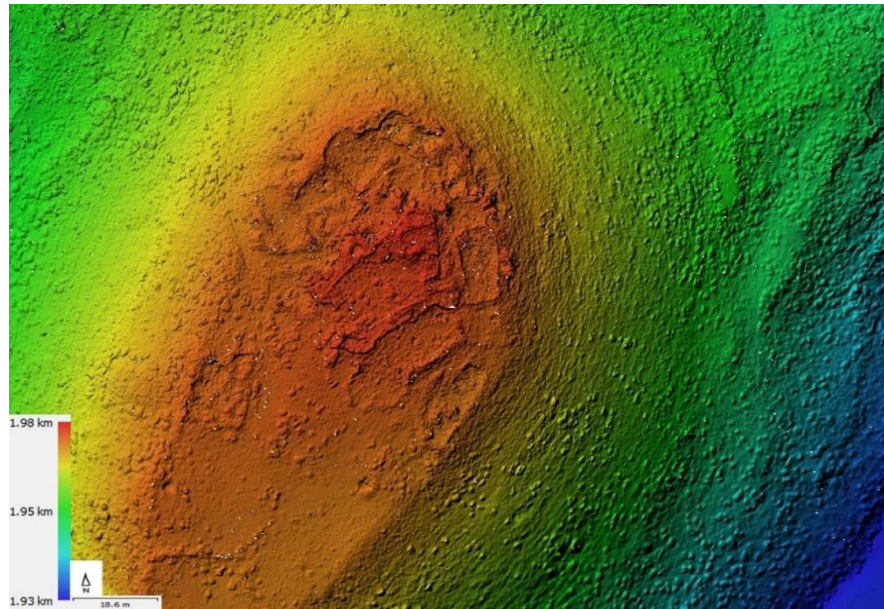
GÖRSELLER

Harita 1. Diauehi Yayılım Alanı ve Baltulhi

Harita 2. Baltulhi Ülkesi ve Merkezi Karakale (Baldızı) Kalesi Topografya Haritası

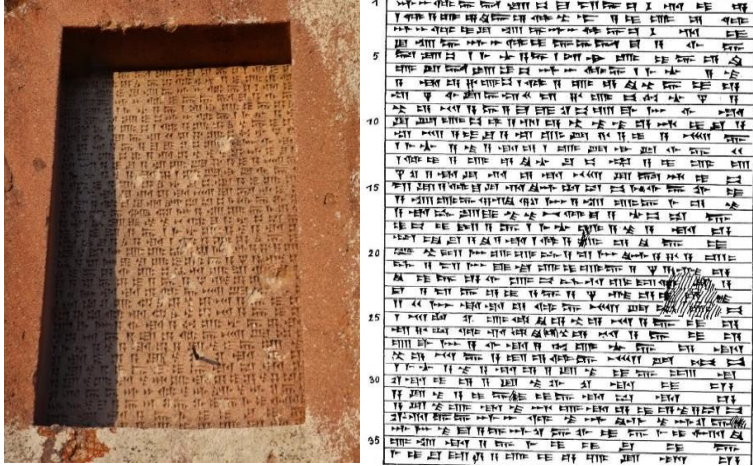

Harita 3. Karakale (Baldızı) Kalesi DEM Haritası

Fotoğraf 1. Karakale (Baldızı) Kalesi ve Çevresi Genel

Fotoğraf 2. Yazılıtaş Yazıtı

Fotoğraf 3. Karakale (Baldızı) Kalesi ve Pasın Ovası'nın Kuzeyden Genel Görüntüsü

Fotoğraf 4. Karakale Kalesinden Pasin Ovası ve Alibaba Göleti'nin Genel Görünümü

Fotoğraf 5. Karakale (Baldızı) Kalesi Güneybatı Eteklerinden Görünüm

Fotoğraf 6. Karakale (Baldızı) Kalesi Batı'dan Genel Görünüm

Fotoğraf 7. Karakale (Baldızı) Kalesi Ortofoto

Fotoğraf 8. Karakale (Baldızı) Kalesi Ana kale Giriş Bölümü (a)

Fotoğraf 9. I ve II' nolu Bastiyon arasındaki Sur Duvarının Görünüşü

Fotoğraf 10. III'nolu Bastiyon ile IV'nolu Bastiyon Arasında Sur Duvar Kalınlığı

Fotoğraf 11. Karakale (Baldızı) Kalesi Kuzeydoğu Yönlü Giriş (a)

Fotoğraf 12. Karakale (Baldızı) Kalesi İç Kale Drone Görüntüsü ve Çeşitli Boyutlarda Temel Seviye Mimari Yapılar

Fotoğraf 13. Karakale Kalesi Kaçak Kazı İzleri

Fotoğraf 14. Karakale Kalesi Keramik Fotoğrafi

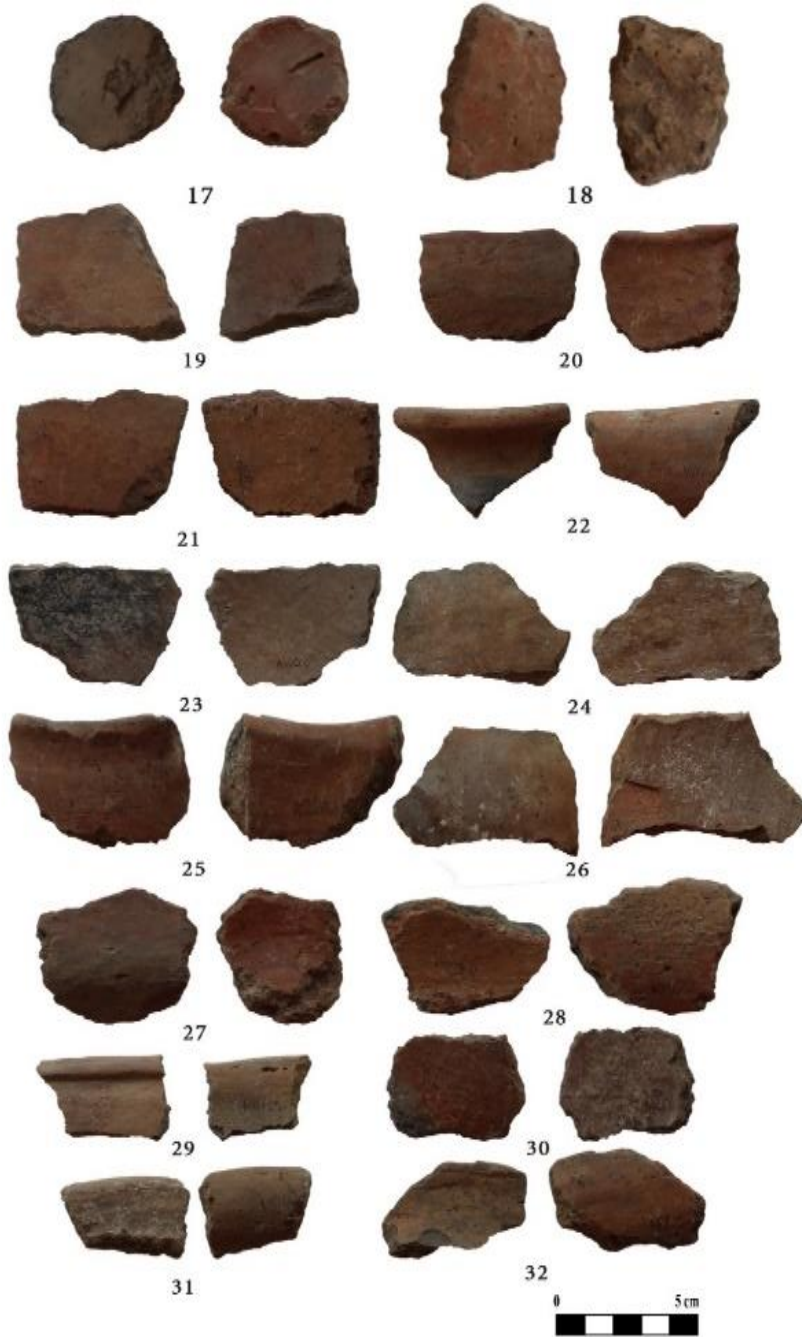

Fotoğraf 15. Karakale Kalesi Obsidyen

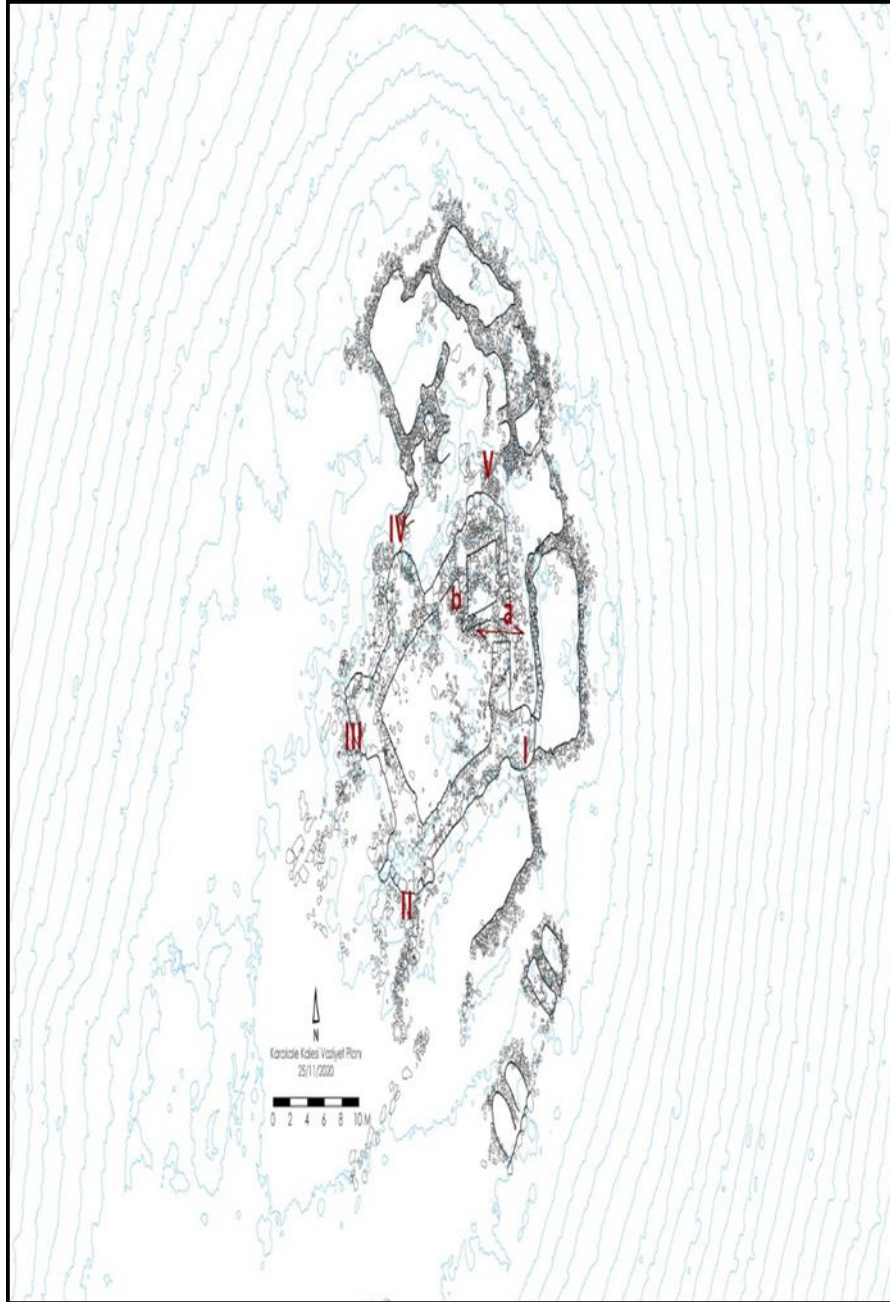

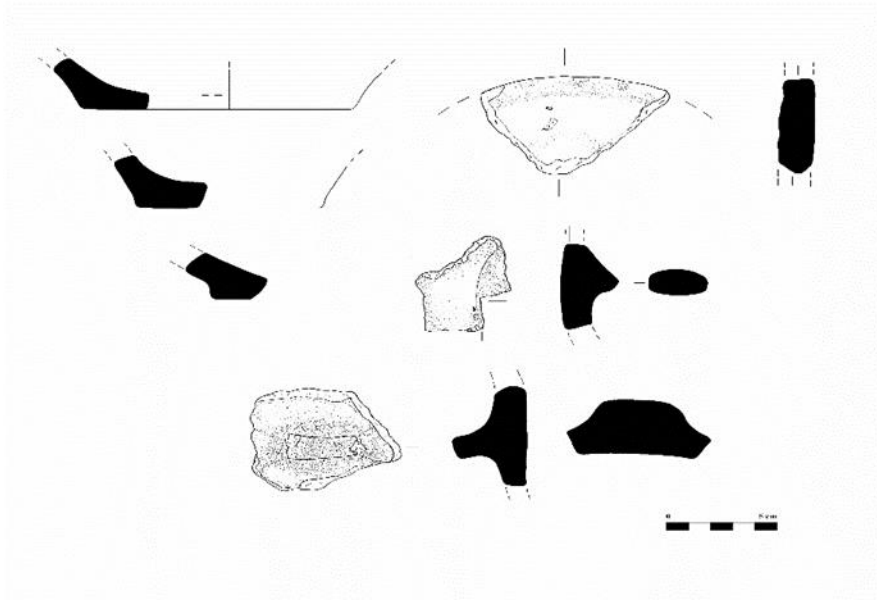
Fotoğraf 16. Karakale (Baldızı) Kalesi Keramik Fotoğrafları

Fotoğraf 17. Karakale (Baldızı) Kalesi Keramik Fotoğrafları

Çizim 1. Karakale (Baldızı) Kalesi Vaziyet Planı

Çizim 2. Karakale Kalesi Keramik Çizimi

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederiz.

Destek ve teşekkür: Bu çalışmada bölgede uzun yıllar bizimde yer aldığımız ekip ile birlikte araştırma yapan ve araştırmalar sonucunda elde ettiği verileri bizimle paylaşan, ayrıca desteklerini bizden hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli hocamız Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a teşekkür ederiz.

Katkı Oranı Beyanı: Bu makaleye, Yavuz GÜNAŞDI %50, İshak KÜÇÜKYILDIZ %50 oranında katkıda bulunmuşlardır.